

Makale Geliş | Received: 29.07.2020.
Makale Kabul | Accepted: 03.10.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.775740

Serkan ÖZER

Dr. Öğr. Üyesi | Assist Prof. Dr.
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, Erzurum- TURKEY
ORCID: 0000-0003-4079-9454
serkan.oz@erzurum.edu.tr

Selâhaddîn Eyyübî'nin Fâtımîlerle İmtihanı: Komplolar ve İsyanlar

Öz

Selâhaddîn Eyyübî, Haçlılarla olduğu kadar Fâtımîlerle de mücadele etmiş ve Sünnî İslâm'ı Mısır'da hâkim kılmaya çalışmıştır. Fâtımî vezirliğine getirildiği günden itibaren gerekli altyapıyı hazırlayarak tedricen Fâtımîlerin gücünü kıran Selâhaddîn, 564 (1169) yılında karşılaştığı ilk tehlikeli komployu bertaraf ederek daha da güçlenmiş ve 7 Muharrem 567 (10 Eylül 1171) tarihinde Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okutarak Fâtımî Devleti'ne son vermiştir. Abbâsîler adına okunan hutbeye o an için herhangi bir tepki oluşmamış; bu hadiseden birkaç gün sonra da son Fâtımî Halifesi el-Âdid ölmüştür. Ancak 569 (1174) yılına gelindiğinde devleti tekrar kurmak için başarısız bir isyan başlatacak olan Fâtımî taraftarları, bunu 584 (1188-1189) yılında tekrar deneyeceklerdir. 569'daki (1174) isyan, daha önce tecrübe edilen bir kurgudan hareketle Haçlı yardımı alınarak gerçekleştirilmek istenirken; Haçlı tehlikesi bulunmayan ikinci isyana ise kimse iltifat etmemiştir. İlk isyanda soğukkanlı davranan ve isyanın elebaşlarını ortadan kaldıran Selâhaddîn, ikincisinde ise Mısır halkının kendisine olan bağlılığını görerek rahat bir nefes almıştır. İki isyan arasında özellikle Yukarı Mısır merkezli bazı küçük çaplı ayaklanmalar yaşanmışsa da otoritesini tesis eden Selâhaddîn, olaylara hâkim olmakta zorlanmamıştır. Bu makalede Fâtımî taraftarlarının başlattıkları isyanların sebepleri, aktörleri ve sonuçları ile Selâhaddîn Eyyübî'nin bu başkaldırlar karşısında verdiği mücadeleler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selâhaddîn Eyyübî, Fâtımîler, Muteminü'l-Hilâfe, Umâre el-Yemenî, Kenzüddevle.

The Ordeal of Salâh al-Dîn Ayyübî in Face of Fâtimids: Conspiracies and Rebellions

Abstract

Salâh al-Dîn Ayyübî struggled with the Fâtimids as well as the Crusaders, and made Sunnî Islam prevail in Egypt. From the day he was brought into the Fâtimid viziership, Salâh al-Dîn who gradually broke the power of the Fâtimids by preparing the necessary infrastructure, further gained power by eliminating the first dangerous conspiracy he encountered in 564 (1169) and he ended the Fâtimid State by reciting khutba on behalf of the 'Abbâsids in Egypt on 7 Muharram 567 (10 September 1171). There was no reaction to the khutba on behalf of the Abbasids at the time, the last Fâtimid caliph al-Âdid died a few days later after this event. However, in the year 569 (1174), Fâtimid supporters who would start an unsuccessful rebellion to reestablish the state, would try it again in 584 (1188-1189). While the rebellion in 569 (1174) was wanted to be carried out by help of the Crusader based on a previously experienced fiction, nobody complimented the second rebellion, which had no danger of crusade. Salâh al-Dîn, who acted calmly in the first rebellion and eliminated the leaders of the rebellion, breathed a sigh of relief by seeing the loyalty of the Egyptian people to him in the second. Although there were some minor uprisings, especially the Upper Egypt centered, between the two rebellions, Salâh al-Dîn, who established his authority, had no difficulty in controlling the events. In this article, the reasons, actors and the results of the rebellions started by the Fâtimid supporters and the struggles of Salâh al-Dîn Ayyübî against these rebellions will be discussed.

Keywords: Salâh al-Dîn Ayyübî, Fâtimids, Mu'taman al-Khilâfa, 'Umâra al-Yamanî, Kanz al-Dawla.

Giriş

Selâhaddîn Eyyübî, akademik çalışmalara, romanlara, filmlere konu olmuş İslâm kahramanlarından biridir. Onun bu popülaritesinin temel sebebi, Haçlı işgâli altında bulunan Kudüs'ü fethetmesi ve buna bir reaksiyon olarak düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferi'nde Avrupa'nın meşhur iki kralına karşı başarılı bir mücadele vermesidir. Askerî alandaki bu başarıları sebebiyle cihadın simgesi hâline gelen Selâhaddîn Eyyübî, Hıristiyanların korkuyla karışık hayranlığını

kazanmış hatta Batılılar, bu hayranlıklarını dile getirmekten de çekinmemişlerdir.¹ Nûreddîn Mahmûd Zengî'den (ö. 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174) miras aldığı cihad bayrağını başarıyla dalgalandıran ve onun ölümünden sonra dağılma emareleri gösteren İslâm dünyasını bir arada tutan Selâhaddîn,² Haçlı işgâli altındaki Kudüs ve sahil şeridini fethederek Haçlıların yaşam alanlarını daraltmış ve onun ivme kazandırdığı bu başarıyı devam ettiren Memlûkler Haçlı varlığına son vermiştir. Ancak Selâhaddîn'in verdiği mücadele sadece Haçlıları değil, aynı zamanda Müslüman hasımlarını da kapsamaktaydı. Bu bağlamda Mısır'dan Şî Fâtımîlerin izlerini silmek için zorlu bir mücadele veren Selâhaddîn'i hilafetin yıkılışına kadar Fâtımîlerin, devletin inkırazından sonra ise Fâtımî taraftarlarının Haçlılarla ittifak hâlinde olmaları uğraştırmış fakat o, her iki tehlikeyi de bertaraf etmeyi başarmıştır.

Selâhaddîn'in Mısır hâkimiyetine giden süreçte Eyyûbî Ailesi'nin sürekli yükselişine şahit olmaktayız. Zira Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengî döneminde (521-541/1127-1146) Zengîlerin hizmetine giren Eyyûbî Ailesi, gerek atabeyin gerekse onun ölümü sonrasında oğlu Nûreddîn Mahmûd'un emrinde faaliyet göstererek devletin yükselişine katkıda bulunmuştu. Öyle ki Selâhaddîn'in iyi bir siyasetçi olan babası Necmeddîn Eyyûb ve yetenekli bir asker olan amcası Şirkûh, kısa sürede Nûreddîn Mahmûd'un önemli emirleri arasına girerek iktâlarını ve itibarlarını artırmışlardı. Ancak Eyyûbî Ailesi'nin tarihteki önemli rolleri Haçlıların, iç mücadeleler sebebiyle güçsüz düşen Fâtımîleri hedef almaları üzerine Mısır'a asker sevk etmek isteyen Nûreddîn Mahmûd'un askerî vasıflarıyla öne çıkan Şirkûh'u ordusunun başına geçirmesiyle birlikte başlamıştır. (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 277-278; İbn Şeddâd, 1964: 31-32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 44-45; Ebû Şâme, 2002: I, 354-355; İbn Vâsıl, 1943: I, 7-10; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 234-236; Makrizî, 1997: I, 148-149; Ramazan Şeşen, 1987: 36-40; Gürbüz, 2012: 389-395; Oflaz, 2016: 37-60).

Hâkimiyet alanlarını genişletmek isteyen Haçlılar, 556-557 (1161) yılından itibaren Mısır'ı taciz etmeye başlamışlardı. Zira Zengîlerin oluşturduğu güçlü cephe karşısında savunmaya çekilen Haçlıların genişleyebilecekleri tek yön Mısır idi. Mısır'a hâkim olan Fâtımîlerin durumu ise daha vahimdi. Uzun zamandan beri vezirlerin mücadele alanı hâline gelen ve halifenin hiçbir hükmü bulunmayan Fâtımîlerde gücü elinde tutanlar, sultan unvanı taşıyan vezirlerdi. Sık ve kanlı bir şekilde cereyan eden vezâret mücadelesi hem devleti güçsüz düşürüyor hem de Haçlıların iştahını kabartıyordu. Zengin ve stratejik öneme sahip olan Mısır'ı Haçlılara kaptırmak istemeyen Nûreddîn Mahmûd, bu duruma kayıtsız kalmayarak olası hadiselerle müdahale etti. Siyasî birliği tesis ederek Sünnî İslâm'ı Mısır'a yerleştirmek isteyen Nûreddîn'in (Sallâbî, 2016: 180-181) en büyük yardımcısı, Mısır'a düzenlediği üç seferde de ordusuna komuta eden Şirkûh idi. Nitekim Şirkûh'un Üçüncü Mısır Seferinde Kahire'ye ulaşması (7 Rebiulahir 564/8 Ocak 1169), Zengîlerin Mısır'daki fiilî hâkimiyetinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir (Özer, 2019: 385-417). Bu tarihten sonra büyük bir değişim sürecine giren Mısır'da hiçbir şey ne Zengîler ne Fâtımîler ne de Eyyûbî Ailesi için eskisi gibi olmayacak; Şirkûh'un Fâtımî veziri olmasıyla başlayan ve Selâhaddîn ile devam eden süreçte, Fâtımîlerin gücü tadrîcen kırılarak devlet inkırazına uğrayacaktır.

¹ Ancak Selâhaddîn, yine de mutaassib çevrelerin gerçek dışı ve haksız ithamlarından kurtulamamıştır. Eyyûbî Ailesi'nin menşei de dâhil olmak üzere kimi zaman tarihî realitenin dışına çıkmış ve Selâhaddîn'in Onfroi de Toron tarafından şövalyeliğe yükseldiği ya da annesinin vaftiz edilmiş bir Hristiyan olduğu gibi dedikodular her zaman dile getirilmiştir (Ernoul, 2019: 44-45; Runciman, 1992: II, 313; Möhring, 2008: 31, 91; Hindley, 2011: 103; Detaylı bir inceleme için Bkz. Polat, 2019: 249-263).

² İslam dünyasına dinamizm kazandıran Nûreddîn, cihadın simgesi hâline gelmişti. En büyük hedefi Kudüs'ü fethetmek ve Haçlıların varlığına son vermektir ki, Mısır'ı hâkimiyet altına alması kendisini bu hedefe götürecektir en önemli adımdır. Hatta Kudüs'ü fethettiğinde Mescid-i Aksâ'ya konulması için bir minber dahi yaptırmıştı. Ancak Nûreddîn bu emeline ulaşamamışsa da onun terbiyesinde ve cihad duygusunun her daim taze tutulduğu bir ortamda yetişen Selâhaddîn, Nûreddîn Mahmûd'un *hayallerini* gerçekleştirmiştir (Oflaz, 2018: 29-30 vd).

Selâhaddîn Eyyûbî, gerek Fâtımî veziriyken gerekse Mısır'a hâkim olduktan sonra birkaç tehlikeli ayaklanmayla karşı karşıya kalmıştır. Bu ayaklanmalardan ilki, sarayın önemli isimlerinden Muteminül-Hilâfe'nin yeni Fâtımî Veziri Selâhaddîn aleyhine tertip ettiği komplodur. Onun Haçlılarla ittifak kurmuş olması ve sonraki ayaklanmalara örnek teşkil etmesi bakımından çalışmanın ana temasına buradan başlamak yerinde olacaktır.

1. Muteminül-Hilâfe'nin Komplosu ve Sudanlı Askerlerin İsyanı (564/1169)

Uzun süreden beri kargaşanın hâkim olduğu Mısır'da kılıcı keskin olan vezâret makamını ele geçiriyor ve “sultan” unvanı alarak devleti fiilen yönetiyordu. Hiçbir şekilde etkin olmasına izin verilmeyen Fâtımî Halifesi ise sadece tahtı işgâl ediyordu (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 161; İbn Şeddâd, 1964: 75; Ebû Şâme, 2002: I, 356). Fâtımîlerin güçsüz düştükleri bu dönemde Haçlı saldırıları karşısında aciz kalan Fâtımî Halifesi el-Âdid, Mısır gelirlerinin üçte birini vermeyi, askerlerin nafakalarını sağlamayı ve her sene vergi ödemeyi vaat ederek Nüreddîn Mahmûd'un yardımını temin etmişti. el-Âdid'in Üçüncü Mısır Seferi'nde Kahire'ye ulaşan Şirkûh'a teveccühü ve saraya çağırarak hil'at ile taltif edişi, Fâtımî Veziri Şâver'in uykularını kaçırmaya yetmişti. Zira Mısır'da yeni bir dönemi başlatan bu gelişmeler, kılıcı daha keskin olanın kazandığı vezâret değişikliğinde Şirkûh'u yeni bir aktör olarak ön plâna çıkarmaktaydı. Mısır seferleri esnasında güvenilmez biri olduğu defalarca ortaya çıkan Şâver, şimdi de Şirkûh ve adamlarını ortadan kaldırmanın plânlarını yapmakta; buna karşılık Şirkûh'un bazı adamları da onun katlini gerekli görmekteydi. el-Âdid'in uygun görmesiyle kolay bir şekilde ortadan kaldırılan Şâver'den sonra vezirlik makamına getirilen fakat yabancı bir hükümeti temsil eden Şirkûh, güçlü bir yönetim oluşturmak ve Mısır'a sağlam bir şekilde yerleşmek zaruriyetindeydi. Ancak güvendiği adamlarını valiliklere tayin ederek askerlerine iktâlar dağıtan Şirkûh, hâkimiyetinin keyfini süremeden 22 Cemaziyelahir 564'te (23 Mart 1169) öldü (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 275-277; İbn Şeddâd, 1964: 80-81; Ebû Şâme, 2002: II, 38-39 vd., 47; İbn Vâsıl, 1953: I, 161-164, 167-168; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 45-47; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 225-227; İbn Kesîr, 1998: XVI, 429-431; Makrizî, 1996: III, 300-305; İbn Tağrıberdî, 1992: V, 334-336). Her ne kadar hâkimiyeti kısa sürmüş olsa da Şirkûh, Fâtımî Devleti'nde otoritesini kurmayı ve Selâhaddîn'e sağlam bir idarî yapı bırakmayı başarmış görünmektedir (İbn Şeddâd, 1964: 80).

Şirkûh'un ölümüyle birlikte vezirlik makamına kimin getirileceği konusu gündeme geldi. Vezirlik için yalnızca Nüreddîn'in adamlarının tartışmaya girmeleri, Fâtımîler üzerindeki Zengî tahakkümünü yansıtmaktadır. Ancak el-Âdid'in tercihini kendisine genç ve tecrübesiz, dolayısıyla hükmetmenin daha kolay olduğu telkin edilen Selâhaddîn'den yana kullanması ve Fakih İsa el-Hakkârî'nin Nüreddîn'in emîrlerini ikna etmesi sonucunda Selâhaddîn, “el-Melikü'n-Nâsır” unvanıyla 25 Cemaziyelahir 564'te (26 Mart 1169) Fâtımî veziri ilân edildi. Vezirlik makamına getirilen ve nazik bir konumda bulunduğu farkında olan Selâhaddîn'in de aynı amcası gibi çevresinde kendisine bağlı, güvenilir insanlara ihtiyacı vardı. Fâtımîlerin gücünü kırmak ve halkın gönlünü kazanmak için bol bağışlarda bulunmak suretiyle işe başlayan Selâhaddîn, Nüreddîn'den aile efradını Mısır'a yollamasını rica ettikten sonra ailesine ve adamlarına Mısır emîrlerinin elinden aldığı iktâları dağıtarak konumunu güçlendirmeye çalıştı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 278-279, İbn Şeddâd, 1964: 81; Ebû Şâme, 2002: II, 47-49, İbn Vâsıl, 1953: I, 168-170, 174, Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 47-48, Nuveyrî, 2004: XXVIII, 237-238; İbn Haldûn, 2000: V, 331).³ Vezir tayin edilirken Fâtımî devlet erkânının ve el-Âdid'in yaptıkları hesapları kısa sürede boşa çıkaran Selâhaddîn, amcası Şirkûh'un topladığı malları dağıtarak halkın sevgisini ve iyi davranmak suretiyle de askerlerin sadakatini kazandı. Ayrıca bu dönemde Mısır'a gelen ağabeyi Turanşah, askerî açıdan Selâhaddîn'in

³ İbn Tağrıberdî'nin kaydına göre Selâhaddîn'in Mısır'da işleri yoluna koyarak iyice güçlenmesi üzerine el-Âdid korkuya kapılmıştı (İbn Tağrıberdî, 1992: V, 337). Bu da el-Âdid'in, Muteminül-Hilâfe'nin öldürülmesi üzerine ayaklanan Sudanlı askerlere verdiği desteği açıklamaktadır.

gücüne güç katarak daha sonra vuku bulacak olan isyanların bastırılmasında ve fetih hareketlerinde önemli rol oynadı (Lev, 1999: 81; Sallâbî, 2016: 195-196).

Selâhaddîn'in Mısır'da işleri yoluna koyup konumunu güçlendirmesine, başka bir ifadeyle Zengîlerin Mısır'daki hâkimiyetine ilk reaksiyonu Fâtımî sarayının etkin isimlerinden Muteminü'l-Hilâfe gösterdi. Mısır ileri gelenlerinden bir grubu etrafına toplayan Muteminü'l-Hilâfe, Fâtımî hânedanının gücünü kıran Selâhaddîn'in Mısır'daki varlığına kesin olarak son vermek için harekete geçerek Haçlılardan yardım istedi. İslâm kaynaklarının rivayetine göre Muteminü'l-Hilâfe'nin Haçlılara yazdığı mektubu taşıyan ulak, Bilbîs⁴ şehri yakınlarındaki el-Bi'ru'l-Beyzâ'ya geldiği sırada bir Türkmen'in dikkatini çekti. Yanında bir çift yeni ayakkabı bulunan ulağın ahvalinden şüphelenen Türkmen, adamı derhâl Selâhaddîn'in huzuruna getirdi. Sorguya çekilen ulak, her ne kadar ayakkabıların tabanından çıkan mektubu bir Yahudi'nin yazdığını ve başka bir şey bilmediğini ifade etmişse de mektubun Muteminü'l-Hilâfe'ye ait olduğu mezkûr Yahudi'nin sorgusundan anlaşıldı. Hadiseyi tüm vahametiyle ortaya koyan mektuba göre plân şu şekildeydi: Haçlılar Mısır'a bir saldırı düzenleyecek; Selâhaddîn Haçlıları karşılamaya çıkınca ayaklanan Muteminü'l-Hilâfe, Selâhaddîn'in geride kalan askerlerini öldürerek saldırıya geçecek ve iki ateş arasında kalan Selâhaddîn katledilecekti. Her nasılsa Selâhaddîn'in plândan haberdar olduğundan şüphelenen Muteminü'l-Hilâfe korkup saraya kapandı. Nihayet sabırla bekleyen Selâhaddîn karşısında pes eden Muteminü'l-Hilâfe gezinmek için el-Harkâniyye Köyü'ne gittiği esnada Selâhaddîn'in adamları tarafından yakalanarak idam edildi (25 Zilkade 564/20 Ağustos 1169). Bu tehlikeli girişimi boşa çıkardıktan sonra sarayın idaresine önemli adamlarından Bahâeddîn Karakuş'u getiren Selâhaddîn, bu sayede Fâtımî sarayını da hükmü altına aldı (İsfahânî, 1979: 43-44; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 280-281; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 150; Ebû Şâme, 2002: II, 86-87; İbn Vâsıl, 1953: I, 174-176; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 48; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 239; Devâdârî, 1972: VII, 44; İbn Kesîr, 1998: XVI, 433-434; İbn Haldûn, 2000: V, 332; Makrizî, 1996: III, 311-312).

Muteminü'l-Hilâfe'nin katli, sayıları 50.000'i aşan Sudanlı askerlerin ayaklanmasına sebep oldu. İki saray arasında (Beyne'l-Kasreyn)⁵ iki gün boyunca yaşanan çatışmaların başlangıcında el-Âdid'in de isyancılardan yana olduğu görülmektedir. Zira Ebû Şâme'nin (ö. 667/1267) rivayetine göre çatışmaları sarayın balkonundan izleyen el-Âdid, Selâhaddîn'in adamlarına ok ve taş ile saldırılmasını emretmişti. Bunun üzerine Selâhaddîn'in ağabeyi Turanşah'ın hiç duraksamadan Fâtımî sarayına hücum etmesi, el-Âdid'e geri adım attırmakla kalmadı isyancı askerlerin de gücünü kırdı. Turanşah'ın el-Âdid'in bulunduğu balkonun ateşe verilmesini emretmesi üzerine kapılar açıldı ve el-Âdid'in isyancı askerlerin ülkeden uzaklaştırılmasını emrettiği ilân edildi. Nihayet Selâhaddîn'in, Sudanlı askerlerin Bâb-ı Züveyle'deki “el-Mansûra” olarak anılan mahallelerinin ateşe verilmesini emretmesiyle birlikte ayaklanma son buldu. Durumu haber alarak geri çekilmek isteyen fakat yolları tutulan Sudanlı askerlerin birçoğu kılıçtan geçirildi. Dört gün boyunca gece-gündüz devam eden takibat, eman dileyenlerin Yukarı Mısır'daki⁶ Cîze'ye sürülmesiyle nihayete erdi. Selâhaddîn, kaçan Sudanlı askerlerin peşinden ağabeyi Turanşah'ı yollayarak bunları da etkisiz hâle getirdi (İsfahânî, 1979: 44; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 281; Ebû Şâme, 2002: II, 87-88; İbn Vâsıl, 1953: I, 176-177; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 48; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 239; Devâdârî, 1972: VII, 44; İbn Kesîr, 1998: XVI, 434-435; İbn Haldûn, 2000: V, 332; Makrizî, 1996: III, 312-313; İbn Tağrîberdî, 1992:

⁴ Bilbîs, Aşağı Mısır'da, Kahire'nin kuzey doğusunda yer alan bir şehirdir (Becker, 1979: 611).

⁵ el-Kasru'l-Kebîr eş-Şarkî ve el-Kasru's-Sağîr el-Garbî.

⁶ Coğrafyacılar, Mısır'ın Akdeniz sahiline yakın delta kısmını Aşağı Mısır; antik Menfis şehrinde güneydeki Asvan'a kadar olan Nîl Vadisi'nin çevresini ise Yukarı Mısır (Sâid) olarak adlandırmaktadırlar. Tolunoğulları döneminde ticarî önemi artan bölgeye Arap göçleri devamlılık göstermiş; bunlar içinde Kenziler öne çıkmışlardı. Fâtımîler dönemine gelindiğinde ise bölge, birçok isyana sahne olmuştur (Kavas, 2008: 544).

V, 337). Bu arada çatışmalar esnasında Sudanlı askerlere yardım eden Ermeni birlikleri de Selâhaddîn'in emri doğrultusunda bertaraf edildiler.⁷

Eskiden beri ayaklanmaların çıkış noktası olan Yukarı Mısır, Sudanlı askerlerin ve diğer muhaliflerin toplanma merkezi idi. İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) rivayetine göre Sudanlı askerlerin isyanından kısa bir süre sonra Yukarı Mısır'da fitne fesat çıkaran Bedevîler, halkın mallarına el uzatarak itaatsizlik göstermişler, ancak Selâhaddîn, 566 (1171) yılında ağabeyi Turanşah'ı yollayarak otoritesini sarsabilecek bu tür hadiseleri engellemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 295).

Yaşanan bu olaylar Selâhaddîn'e Fâtımî Devleti'ne son vermenin ve Mısır'da Sünnî İslam'ı hâkim kılmanın elzem olduğunu göstermişti. Muteminü'l-Hilâfe'nin plânlarını boşa çıkarması, Sudanlı askerlerin isyanını bastırması ve saray işlerinin başına Bahâeddîn Karakuş'u getirmesi de Selâhaddîn'in elini güçlendirmişti. Nitekim gerekli idarî-fikrî altyapıyı hazırlamak için reform hareketini başlatan Selâhaddîn, ilk olarak azlettiği Şîî kadıların yerine Şafîîleri tayin etti ve Şafîîliğin yayılması için medreseler inşa ettirdi. Şîîliğin alâmeti olan “Hayye ala hayri'l-amel” ifadesini ezandan kaldıran ve hutbelerde dört halife adına dua edilmesini emreden Selâhaddîn, bunun akabinde adamlarının iktâlarını artırarak Fâtımîlerin gücünü büyük nispette azaltmasını bildi. (İsfahânî, 1979: 57-58, İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 294, Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 166; Ebû Şâme, 2002: II, 117-120; İbn Vâsıl, 1953: I, 197-199, Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 50, Nuveyrî, 2004: XXVIII, 240-242; İbn Kesîr, 1998: XVI, 447-448; Makrizî, 1996: III, 319-320, Aynî, 2010: I, 62-64, Seyyid, 1992: 237-239; Sallâbî, 2016: 222-227; Baran, 2017: 178-180).⁸

Muteminü'l-Hilâfe'nin başarısız komplo girişiminden ve Haçlıların Dimyat kuşatmasından (Özer, 2018: 499-513) daha güçlü bir şekilde çıkan Selâhaddîn, hem Fâtımî veziri hem de Nüreddîn'in Mısır'daki nâibi olarak Fâtımî Devleti içindeki hadiselerle hâkim olmak ve Fâtımîlere rağmen Nüreddîn'in emirlerini yerine getirmek ikilemini yaşıyordu. Nitekim Nüreddîn'in Fâtımî Devleti'ne son verme emri karşısında Selâhaddîn, Fâtımîlerin ayaklanması ihtimâlini göz önünde bulundurarak verilen emri geciktirmişti. Ancak Nüreddîn'in katî emri karşısında daha fazla direnemeyen Selâhaddîn, el-Âdid'in Zilhicce 566'da (Ağustos 1171) ağır bir hastalığa yakalanmış olmasının vermiş olduğu rahatlıkla harekete geçti. Nihayet 7 Muharrem 567'de (10 Eylül 1171) Abbâsîler adına hutbe okunmasına herhangi bir tepkinin oluşmaması üzerine ertesi hafta da hutbe yine Sünnî hilâfet adına tekrarlandı ve Mısır'daki Fâtımî Devleti'ne bu suretle son verildi (İsfahânî, 1979: 58-59, İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 296-297, Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 169; Ebû Şâme, 2002: II, 123-124, Abû'l-Farac, 1999: II, 414, İbn Vâsıl, 1953: I, 200-201, Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 50-51; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 227-228, İbn Kesîr, 1998: XVI, 450; İbn Haldûn, 2000: V, 333, Makrizî, 1996: III, 325-327; Aynî, 2010: I, 69, Aydın, 2019: 137-158).

Fâtımî Hilâfeti'ne son verildikten sonra hareketlenmeye başlayan Yukarı Mısır'da Sudanlı askerlerin bazı itaatsizlikleri vuku bulduysa da bunlar kolayca bertaraf edildiler. Bunlardan birinde Fâtımîlere bağlı olan ve Cemaziyelevvel 568'de (Aralık 1172-Ocak 1173) etrafına çok sayıda Sudanlıyı toplayan Nûbe Kralı, Yukarı Mısır'a yürüyerek Asvan'a saldırdı. Nûbelileri karşılayan Asvan Valisi Kenzüddeve, her iki tarafın çok sayıda kayıp verdiği bir çatışmaya girmişse de Turanşah komutasında yollanan büyük ordunun gelmesiyle olaylar bastırıldı. Ardından Nûbe'ye geçerek İbrim Kalesi'ni zapt eden ve buradaki esirleri kurtaran Turanşah, elde ettiği esir ve ganimetlerle Asvan'a döndü. Ebû Şâme ve Ebü'l-Ferec (ö. 685/1286), Nûbe Kralı'nın, 568 (1173)

⁷ Fâtımî ordusu Arap, Berberî, Slav, Türk, Siyahî ve Ermeni unsurları bünyesinde barındırmaktaydı. Bunlardan Sudanlıların -küçük yaşta başa geçen- el-Müstansır'ın annesi ve nâibesi Sudan asıllı Seyyide Rasâd tarafından yoğun bir şekilde orduda istihdam edildiği görülmektedir. Ermeniler ise yine aynı halife döneminde vezirlik makamına getirilen Bedrî'l-Cemâlî ile birlikte orduda yer almaya ve zamanla sayıları artmaya başladılar (Yazılıtaş, 2005: 202-203 vd).

⁸ Makrizî'nin kaydına göre ezandan “hayye ala hayri'l-amel” ifadesi kaldırılmış ve hutbede el-Âdid için “Allah'ım! el-Âdid'i ıslah et” diye dua edilmeye başlanmıştır (Makrizî, 1996: III, 317-318).

yılında elçilerini sulh için Kûs şehrinde bulunan Turanşah'a yolladığını; buna karşılık Turanşah'ın elçisi Mesûd el-Halebî'nin gelen elçilerle birlikte Nûbe'nin merkezi Dunkula'ya gittiğini ancak buranın çok fakir bir ülke olduğunu gören el-Halebî'nin geri döndüğünü kaydetmektedirler (Ebû Şâme, 2002: II, 160-162; Abû'l-Farac, 1999: II, 416-417). Ancak Nûbelilerin Asvan'a saldırılarından bahsetmeyen ve Nûbe seferini Nûreddîn ile Selâhaddîn arasında var olduğu söylenen anlaşmazlık çerçevesinde değerlendiren İbnü'l-Esîr, Nûreddîn'in Mısır'ı alma ihtimâline karşı Eyyûbîlerin yurt arayışında olduklarını iddia etmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 310-311; Şeşen, 1987: 62).

2. Fâtımî Taraftarlarının 569 (1174) Yılındaki Ayaklanmaları

Fâtımî Devleti'ne son verilmesinin akabinde Yukarı Mısır'a kaçan birçok Fâtımî taraftarı, burada Selâhaddîn'in idaresine karşı faaliyetlere başlamışlardı. Ancak devleti yeniden kuracak veya Selâhaddîn ile mücadele edecek güçleri olmayan bu grupların o an için harekete geçmeleri mümkün değildi. Üstelik el-Âdid öldükten sonra büyük oğlu Dâvûd'a “Hamîdullâh” unvanıyla biat edilmişse de onun ve diğer hânedan üyelerinin hapiste olmaları, Fâtımî taraftarlarının harekete geçmelerine engel oluyordu (Makrizî, 1996: III, 347; Daftary, 2005: 404). Bununla birlikte kurumsal ve idarî açıdan büyük bir dönüşüm geçiren Mısır'da köklü değişiklikler yaşanmaktaydı; bilhassa ikame edilen “yeni yapı”, inanç bağlamında kabulü zor bir değişimi ifade etmekteydi. Dolayısıyla Fâtımî devlet adamları, mütefekkirler ve imtiyazlarını kaybedenlerle birlikte Şîliğe bağlı gruplar, yeni yapıyı kabulden imtina etmekteydi (Sallâbî, 2016: 211). Bu muhalif gruplar, Fâtımî Hilâfeti'ni ihya etmek için ilk büyük ayaklanmayı ancak 569 (1174) yılında -Muteminü'l-Hilâfe örneğinde de olduğu gibi- Haçlı desteği sağlayarak, bir bakıma da güçlendikten sonra hayata geçirmek istediler.

İslâm kaynaklarının bazı nüanslarla verdikleri bilgilere göre şair Umâre el-Yemenî, Kâtib Abdüssamed, Kadı el-Uveyris ve Dâi'd-Duât İbn Abdil Kavî gibi isimler söz konusu isyanın liderleriydi. Mısırlı askerleri, Sudanlı piyadeleri ve saray mensuplarını yanlarına alan mezkûr kimseler, Selâhaddîn'in bazı emîr ve askerlerinin desteğini kazandıktan sonra Kudüs Haçlı Kralı Amaury ile Sicilya Kralı'nı para ve bazı şehirleri vermeyi vaat ederek Mısır'a davet etmişlerdi (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 320; Sibt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 194; Ebû Şâme, 2002: II, 186; İbn Vâsıl, 1953: I, 243-244; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 54; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 244; İbn Kesîr, 1998: XVI, 474; İbn Haldûn, 2000: V, 336-337; Makrizî, 1997: I, 162; İbn Tağrîberdî, 1992: VI, 63-64). Ebû Şâme ve İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) rivayetlerine göre bununla da yetinmeyen isyancılar, Şii İsmâîlî grupların da desteğini sağlamak için Nizâriyye grubunun lideri Şeyhu'l-Cebel Sinan'dan yardım istemişlerdi. Bu maksatla Sinan'a Fâtımî devlet adamlarından İbn Karcala'nın dayısını gönderen âsiler, tüm ihtilâflara rağmen davetin ve birliğin aynı olduğunu ve Selâhaddîn'e karşı işbirliği yapmaları gerektiğini bildirmişlerdi. Ancak Bâtınîlerin olaylara dahil gerçekleşmeden komplo boşa çıkarıldığı için mezkûr elçi ve yanındakiler daha sonra Haçlılara sığınmak zorunda kalacaklardı (Ebû Şâme, 2002: II, 189; İbn Vâsıl, 1953: I, 249-250).

Öngörülen plân başarıyla hayata geçirildiği takdirde hem Fâtımî taraftarları hem de Haçlılar kârlı çıkacaktı. Buna göre Selâhaddîn'in Haçlıları bizzat karşılaması isyancıların işini kolaylaştıracak, Kahire'de Fâtımî Devleti tekrar kurulacaktı ve isyancıların anlaştıkları askerlerin yalnız bırakacakları Selâhaddîn'in de Haçlılar karşısında şansı olmayacaktı. Şayet Selâhaddîn Haçlıları kendisi karşılamaz ve askerlerini gönderirse içeride isyancılar ayaklanarak güçsüz düşen Selâhaddîn'i yakalayacaklardı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 320; İbn Vâsıl, 1953: I, 244; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 244; Sallâbî, 2016: 376).

Görüldüğü üzere isyancılar bu işi etraflıca düşünmüşlerdi. Hatta Umâre el-Yemenî'nin ifadesine göre; Yemen'e Selâhaddîn'in ağabeyi Turanşah komutasında yollanan ordu bile isyancıların hareketine hizmet etmekteydi. Buna göre 1 Receb 569 (5 Şubat 1174) tarihinde Mısır'dan Yemen'e hareket eden ordu, Abbâsîler adına okunan hutbeye son veren Yemen hâkimi Abdünnebî'yi kontrol altına alacaktı. Bu durum Nûreddîn'e yazılan bir mektupla dile getirilmiş ve o da Yemen'e bir sefer düzenlenmesine izin vermişti. Nihayetinde ise Selâhaddîn'in ağabeyi

Turanşah, Yemen'e hâkim olmayı başarmıştı (İsfahânî, 1979: 24-25; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 318-319; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 193; Ebû Şâme, 2002: II, 180; İbn Vâsıl, 1953: I, 240-243; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 248-249; Devâdârî, 1972: VII, 42; Makrizî, 1997: I, 161-162). Ancak Turanşah'ı Yemen'i ele geçirmesi için teşvik eden, Yemen'in güzelliklerinden, zenginliğinden ve zayıf noktalarından bahseden kişi, isyanın elebaşısı Umâre el-Yemenî idi (İsfahânî, 1979: 24-25; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 318; Ebû Şâme, 2002: II, 179; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 248; Makrizî, 1997: I, 161; Aynî, 2010: I, 136-137). Kendisi bunu açık bir şekilde şu sözlerle dile getirmişti: “Ben onun yerine geçmesinden ve Selâhaddîn'den sonra ülkeye onun hâkim olmasından korktuğum için kardeşini Yemen'e uzaklaştırdım” (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 320; Ebû Şâme, 2002: II, 186; İbn Vâsıl, 1953: I, 244; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 244). Bu sözleri destekleyen İbn Kesîr (ö. 774/1373) de Umâre'nin, o sıralarda Ürdün'deki Kerek'i kuşatmakta olan Selâhaddîn'in yokluğunda Haçlılara karşı çıkmasını diye Turanşah'ı Yemen'e uzaklaştırdığını rivayet etmektedir (İbn Kesîr, 1998: XVI, 474).

Haçlılara yazılan mektubun içeriği hakkında bilgi veren Ebû Şâme'nin rivayetine göre mektupta öncelikle Selâhaddîn ve askerlerinin Mısır'dan uzakta, Kerek ve Şevbek civarında bulduklarından dolayı bunun iyi bir fırsat olduğu dile getiriliyor; devamında Haçlı Kralı'ndan Sadr veya Eyle'ye ilerlemesi isteniyor ve böylece Selâhaddîn'in yolunun kesilmiş olacağı belirtiliyordu. Son olarak da Haçlı Kralı'nın bu teklifi kabul etmesi durumunda Fâtımî taraftarlarının -ki buna Fâtımî askerleri, Sudanlı askerler, Ermeni askerler ve tüm İsmâîliler dâhildir- ayaklanarak Selâhaddîn'in Kahire'deki adamlarını ve ailesini yok edecekleri ifade ediliyordu (Ebû Şâme, 2002: II, 189). Ebû Şâme, başka bir rivayetinde ise mektuptaki farklı bir detaya dikkat çekerek hasat mevsimi olduğu için askerlerin birçoğunun kendi iktâlarında bulunması ve Selâhaddîn'in asker sayısının az olması durumunu isyancıların ganimet bildiklerini dile getirmektedir. Zira Haçlıların olası bir saldırısında Selâhaddîn, mecburen buna karşılık verecek ve zaten az olan askerlerini bölerek daha da güçsüz düşecekti. Bu durum da isyancıların başarıya ulaşması anlamına gelmekteydi (Ebû Şâme, 2002: II, 189; Hindley, 2011: 122).

Mevcut tabloyu tasvir eden İbnü'l-Esîr ve ondan yararlanan diğer müellifler, görünüşe göre her şeyin hazır olduğunu, Haçlıların gelişinin beklendiğini ve isyancıların yeniden kuracakları devlette halife, hâcib, dâî ve kadı gibi görevleri belirlediklerini kaydetmektedirler. Ancak vezirlik konusuna gelindiğinde eski vezir ailelerinden olan Şâveroğulları ve Ruzzîkoğulları arasında kökeni eskilere dayanan anlaşmazlıklar tekrar alevlenince isyancılar fikir birliğine varamadılar (İbnü'l-Esîr, 1987: XI: 320; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 244; İbn Haldûn, 2000: V, 337).⁹

Şüphesiz iyi organize edilmiş olan bu isyan hareketinde başarıyı engelleyen husus –yukarıda zikredilen yazarların dile getirdikleri gibi- sadece vezirlik mücadelesi değildi. Ebû Şâme ve İbn Vâsıl'ın rivayetlerine göre Nüreddîn'e yazılan mektuplarda ilk ihtilâfın halife tayininde yaşandığı kaydedilmektedir. Nitekim komplocular, el-Âdid'in amcasının büyük yaştaki oğlu ve el-Âdid'in küçük yaştaki iki oğlunun halife seçilmesi hususunda anlaşmazlık yaşadılar. İfade edildiği üzere halife tayiniyle alâkası olmayan vezirlik konusundaki anlaşmazlık da isyan hareketini zayıflatan diğer bir unsurdur (Ebû Şâme, 2002: II, 188-189; İbn Vâsıl, 1953: I, 249).

Böylesi kritik bir ortamda Selâhaddîn, Fâtımî taraftarlarının anlaşmazlığa düşmeleri ve Vâiz Zeyneddîn Ali b. Necâ'nın isyancıların arasında bulunması bakımından şanslı idi. İlk rivayete göre vezirlik tartışmaları devam ederken İbn Necâ, durumu Selâhaddîn'e haber verdi ve eski Fâtımî dâisi İbn Kâmil'e ait malların kendisine verilmesini talep etti. Bu isteği kabul eden Selâhaddîn, İbn Necâ'ya isyancıların arasında kalmasını, onlardanmış gibi görünmesini ve plânlarını kendisine anlatmasını emretti (İsfahânî, 1979: 29; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 320; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XXI, 201; Ebû Şâme, 2002: II, 185; İbn Vâsıl, 1953: I, 244-245; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 244; İbn Kesîr,

⁹ Ebû Şâme ve İbn Vâsıl ise ihya edilecek devlette makamların yanı sıra iktâların bile paylaşıldığını rivayet etmektedirler (Ebû Şâme, 2002: II, 185; İbn Vâsıl, 1953: I, 244).

1998: XVI, 474; Makrizî, 1997: I, 163). Bu sırada Kudüs Haçlı Krallığı'ndan Selâhaddîn'e bir elçilik heyeti gönderilmişti ancak bu elçiler, isyancılarla haberleşmeyi sağlıyorlardı. Harekete geçme konusunda aceleci davranmayan Selâhaddîn, Mısır'a gelen Haçlı elçisinin yanına güvendiği bir Hıristiyan'ı verdi. Haçlı elçisi, gittiği her yerde kendisine eşlik eden bu Hıristiyana plânlarını anlatınca bu işi organize edenler tutuklandı ve fukahânın katllerine fetva vermeleri üzerine de 2 Ramazan 569'da (6 Nisan 1174) idam edildiler (İsfahânî, 1979: 29; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 320-321; İbn Vâsıl, 1953: I, 245-246; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 244; Makrizî, 1997: I, 163).¹⁰

İkinci rivayete göre komployu ortaya çıkaran kişi, İnşâ Dîvânı başkanı Kadı el-Fâdıl idi. Buna göre Kadı el-Fâdıl'a büyük saygı duyan ve hizmette kusur etmeyen isyancıların etkin isimlerinden Kâtib Abdüssamed'in tavırlarındaki değişiklikten şüphelenen Kadı el-Fâdıl, Vâiz İbn Necâ'yı onu takip etmekle görevlendirmişti. İsyancıların arasına karışarak olayların iç yüzünü öğrenen İbn Necâ'nın durumu rapor etmesi üzerine Kadı el-Fâdıl olan biteni Selâhaddîn'e bildirdi. Bunun üzerine Selâhaddîn, komplocuların derhâl tutuklanarak sorguya çekilmesini emretti. Nihayetinde de idam edildiler (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 321; İbn Vâsıl, 1953: I, 245-246).

Rivayetlerine Umâre el-Yemenî ile Kadı el-Fâdıl arasındaki eski husumeti anlatarak başlayan kaynaklar, Kadı el-Fâdıl'ı olayların merkezine yerleştirmektedir. Bu rivayetlere göre aradaki düşmanlığa rağmen Selâhaddîn'e gelen Kadı el-Fâdıl, Umâre'nin affedilmesini rica etmiş, ancak Umâre, Kadı el-Fâdıl'ın Selâhaddîn'i kendisi aleyhine kışkırttığını düşünerek “Sultanım! Benim hakkımda ondan hiçbir şey dinleme” demişti. Selâhaddîn'in, bu sözlere kızarak huzurdan ayrılan Kadı el-Fâdıl'ın şefaatchi olmak için geldiğini söylemesi üzerine Umâre pişman olmuşsa da çok geç kalmıştı. Kaynaklar idam edilmek için dışarı çıkarılan Umâre'nin, Kadı el-Fâdıl ile görüşmek istediğini ancak onun görüşmeyi reddetmesi üzerine Umâre için kurtuluş ümidinin kalmadığını kaydetmişlerdir. Umâre el-Yemenî, içinde bulunduğu çaresiz durumu “Abdurrahim kendini gizledi, kurtuluş umudu kalmadı!” sözleriyle dile getirmişti (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 321; İbn Vâsıl, 1953: I, 246; İbn Kesîr, 1998: XVI, 475; İbn Haldûn, 2000: V, 337; İbn Tağrîberdî, 1992: VI, 64-65).

Kaçmayı başaramayan Fâtımî askerlerinin Yukarı Mısır'a sürülmelerini emreden Selâhaddîn'in ordu içinden isyana karışanlara bir şey yapmadığı hatta onlara yaşanan hadiseleri bildiğini dahi sezdirmediği rivayet edilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 321; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 245; İbn Kesîr, 1998: XVI, 475; Daftary, 2005: 404). Sarayda göz hapsinde tutulan el-Âdid'in soyundan gelenlere karşı da gerekli önlemleri alan Selâhaddîn, maişetini sağladığı bu hânedan üyelerini -nesillerinin tükenmesi için- birbirinden ayırdı. Bol miktarda altın, gümüş ve değerli eşyadan oluşan saraydaki mallara el koyan Selâhaddîn, cihad yolunda harcaması için bunları Nûreddîn'e yolladı. Kaynaklarda geçen bir diğer rivayete göre Selâhaddîn, Fâtımîlerin tüm hazinelerini ele geçirememişti, zira saraydaki gizli hazinelerin yerini inatla söylemeyen İbn Abdil Kavî'nin idamıyla bu hazinelerin yerleri tespit edilememişti (İsfahânî, 1979: 29; Ebû Şâme, 2002: II, 186; İbn Vâsıl, 1953: I, 246-247; İbn Kesîr, 1998: XVI, 475-476).¹¹

Bu ayaklanma vesilesiyle halkının geneli Sünnî olan İskenderiye'de Fâtımî taraftarlarının zararlı bir faaliyeti daha ortaya çıkarıldı. Buna göre; Şam ve Mısır'da meşhur olan ve İskenderiye'de bazı esnaf ve zanaatkârın kendisine para verdikleri rivayet edilen Kudeyd el-Kıfâs adında bir kadın davetçinin yanında küfür içerikli pek çok doküman ele geçirildi. Onun, devleti ihya etmek için ayaklanan Fâtımî taraftarlarına verdiği destek de bu vesileyle gün yüzüne çıktı. Ayaklanma sonrasında Selâhaddîn, bu gibi gizli faaliyet yürütenler de dâhil olmak üzere fitne unsurlarının

¹⁰ Rivayete göre idam edilenler arasında Ermeni bir müneccim de bulunuyordu (Ebû Şâme, 2002: II, 186; Devâdârî, 1972: VII, 55; İbn Kesîr, 1998: XVI, 476).

¹¹ Ebû Şâme ve İbn Vâsıl'ın rivayetlerine göre merkezden uzaklaştırılanlar arasında Fâtımî saray halkından bazı geri kalanlar, onların maiyetleri, ordu mensupları ve Sudanlı askerler bulunuyordu (Ebû Şâme, 2002: II, 190; İbn Vâsıl, 1953: I, 251).

üzerine kararlılıkla giderek bunları büyük nispette kontrol altına aldı (Ebû Şâme, 2002: II, 190; İbn Vâsıl, 1953: I, 250; Mustafa, 1998: 136-137; Sallâbî, 2016: 217).¹²

Selâhaddîn'in böylesi büyük bir tehlikeyi bertaraf etmiş olması, Fâtımî taraftarlarının olduğu kadar Haçlıların ümitlerini de tüketti. Kudüs Haçlı Kralı, ayaklanmanın başarısızlığı üzerine hareketsiz kalmayı tercih ederken; kaynakların ifadesine göre durumdan haberdar olmayan Sicilya Normanları (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 321; İbn Vâsıl, 1957: II, 11-12; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 245) kalabalık bir deniz gücüyle İskenderiye'yi kuşattılar. Ancak özverili bir direniş sergileyen Müslümanların karşısında hezimete uğramaktan kurtulamadılar (Muharrem 570/Ağustos 1174) (Willermus, 2019: III, 227-228; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 330-331; İbn Şeddâd, 1964: 90-91; İbn Vâsıl, 1957: II, 12-15; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 261-262; Devâdârî, 1972: VII, 49; İbn Kesîr, 1998: XVI, 499; Detaylar için Bkz. Öztürk, 2019: 195-228).

Son olarak İbn Haldûn (ö. 808/1406), tarih belirtmeksizin Fâtımî Devleti'nin yıkılışından bir süre sonra Dâvûd'un oğlu Süleyman'ın Yukarı Mısır'da ortaya çıktığını ancak yakalanarak ölünceye kadar hapsedildiğini; aynı şekilde Dâvûd'un torunu Muhammed'in (Muhammed b. Abdullah b. el-Dâvûd) Fas civarında ortaya çıkarak el-Mehdî unvanıyla davette bulunduğunu fakat yakalanıp idam edildiğini kaydetmiştir (İbn Haldûn, 2000: IV, 107). Ancak bu rivayetleri başka kaynaklarla teyit etmek mümkün olmamıştır.

3. Kenzüddevle İsyanı (Safer 570/Eylül 1174)

Umâre el-Yemenî ve arkadaşlarının isyanını bastıran Selâhaddîn, Safer 570'te (Eylül 1174) Yukarı Mısır'da patlak veren tehlikeli bir isyanla daha karşılaştı. Kaynakların çoğunluğu sadece Asvan¹³ Valisi Kenzüddevle'nin isyanından bahsederken Ebû Şâme ve Makrizî (ö. 845/1442), Tavd¹⁴ nahiyesi merkezli Abbâs b. Şâdî liderliğinde ikinci bir ayaklanmanın da vuku bulunduğunu rivayet etmektedirler.¹⁵ Ancak hadiselerin gelişiminden iki ayrı ayaklanmanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İslâm kaynaklarının verdikleri bilgilere göre; Mısır ileri gelenlerinden olan Kenzüddevle, Yukarı Mısır'daki Asvan'ın valisi idi ve burada güçlü bir şekilde yerleşmişti. Safer 570'te (Eylül 1174) çok mal dağıtarak etrafına Sudanlıları ve halktan pek çok kimseyi toplayan Kenzüddevle, ülkeyi ele geçirmek ve Fâtımî Devleti'ni diriltmek için -İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) rivayetine göre- yaklaşık 100.000 siyahî askerle ayaklandı ve Yukarı Mısır'da Selâhaddîn'i temsilen bulunan Ebu'l-Heycâ es-Semîn'in kardeşi ile birçok adamını öldürdü (İsfahânî, 1979: 80; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 331-332; İbn Şeddâd, 1964: 89; Ebû Şâme, 2002: II, 221; İbn Vâsıl, 1957: II, 16-17; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 245; İbn Kesîr, 1998: XVI, 499-500; İbn Haldûn, 2000: V, 338; İbn Tağrıberdî, 1992: VI, 71). Kenzüddevle ayaklandığı sırada kaynaklarda adı Abbâs b. Şâdî olarak geçen bir kişi de Tavd nahiyesinde ayaklanarak Kûs¹⁶ ve havalisini yağmaladı (Ebû Şâme, 2002: II, 222; Makrizî, 1997: I, 167; Sallâbî, 2016: 221).

Kaynakların çoğu, Kûs şehrine yürüyen kişinin Kenzüddevle olduğunu hatta İbn Kesîr, Abbâs b. Şâdî ile Kenzüddevle'nin aynı kişiler olduklarını kaydederken Makrizî, bu iki şahsı birbirinden ayırarak Kenzüddevle'nin Kahire'ye yürüdüğünü zikretmektedir (İbn Şeddâd, 1964: 89; Ebû Şâme, 2002: II, 221; İbn Vâsıl, 1957: II, 17; İbn Kesîr, 1998: XVI, 499-500; Krş. Makrizî, 1997:

¹² Kaynaklarda bu kişinin kimliği konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Görüldüğü üzere Ebû Şâme ve İbn Vâsıl, zararlı faaliyetler yürüten bir kadın davetçiden bahsederken; İbn Kesîr ve Makrizî, bu kişiyi “Fâtımî dâisi bir adam” olarak kaydetmişlerdir (İbn Kesîr, 1998: XVI, 478; Makrizî, 1997: I, 163).

¹³ Asvan, Yukarı Mısır'da Nil Nehri'nin doğu kıyısında, Nubya hududunda taş ocakları ile de meşhur olan önemli bir ticaret şehridir (Becker, 1978: 693-694; Bostan, 1991: 506).

¹⁴ Yukarı Mısır'da Kûs ve Asvan arasında yer alan ve sebze bahçelerinin yanı sıra güzel manzarasıyla öne çıkan bir şehirdir (Yâkut el-Hamavî, 1977: IV, 46-47). Buranın ismi bazı kaynaklarda “Tûd” şeklinde geçmektedir.

¹⁵ Ebû Şâme; İsfahânî ve İbn Ebî Tayy'dan naklen her iki rivayeti de kaydetmiştir.

¹⁶ Yukarı Mısır'da Nil'in doğusunda Fustat'a 12 günlük mesafede yer alan Mısır'ın üçüncü büyük şehri Kûs, eskiden beri tüccarlarıyla ünlü büyük bir şehirdir (Yâkut el-Hamavî, 1977: IV, 413; Kramers, 1977: 1026).

I, 167).¹⁷ Ayrıca isyanı bastırması için Yukarı Mısır'a yollanan ordu konusunda da kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr ve yaşanan hadiseleri ondan nakleden kaynaklar, kardeşinin öldürülmesinin Ebu'l-Heycâ'nın çok ağrına gittiğini ve Selâhaddîn'in Yukarı Mısır'a bizzat Ebu'l-Heycâ kumandasında büyük bir ordu yolladığını rivayet etse de birçok kaynak, ordunun başında Selâhaddîn'in kardeşi el-Melîkû'l-Âdil'in bulunduğunu, Ebu'l-Heycâ ve Selâhaddîn'in yeğeni İzzeddîn Mûsek gibi diğer emîrlerin onun itaatinde olduğunu bildirmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 332; İbn Haldûn, 2000: V, 338; Krş. İsfahânî, 1979: 80; İbn Şeddâd, 1964: 90; Ebû Şâme, 2002: II, 221-222; İbn Vâsıl, 1957: II, 17; Safedî, 2000: XXIV, 280; İbn Kesîr, 1998: XVI, 500; Makrizî, 1997: I, 167; İbn Tağrıberdî, 1992: VI, 71; Şeşen, 2018: 92). Buna karşın kaynakların tamamı, Selâhaddîn'in ordusunun önce Tavd'a yürüdüğü ve direnmek isteyen halkın itaat altına alındığı hususunda ittifak ederken Ebu Şâme ve Makrizî, Abbâs b. Şâdî'nin burada katledildiğini de kaydetmektedirler (İsfahânî, 1979: 80; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 332; Ebû Şâme, 2002: II, 222; İbn Vâsıl, 1957: II, 17; Makrizî, 1997: I, 167; Sallâbî, 2016: 221). Hemen ardından Asvan Valisi Kenzüddevle üzerine yürüyen ordu, Safedî'nin (ö. 764/1363) rivayetine göre 80.000 isyancının katledildiği büyük bir çatışma sonrasında kaçan Kenzüddevle'yi de öldürdü (7 Safer 570/7 Eylül 1174) (İsfahânî, 1979: 80; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 332; Ebû Şâme, 2002: II, 222; İbn Vâsıl, 1957: II, 17; Ebu'l-Fidâ, t.y. III, 56; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 245; Safedî, 2000: XXIV, 280; Makrizî, 1997: I, 167; İbn Tağrıberdî, 1992: VI, 71; Sallâbî, 2016: 221). Kenzüddevle isyanı bastırıldıktan sonra Selâhaddîn'in otoritesi daha da güçlendi, hâkimiyeti sağlam temellere oturdu (İbn Şeddâd, 1964: 90).

Kenzüddevle'nin isyanından iki yıl sonra (572/1176-1177) Kıft¹⁸ şehrinde el-Âdid'in oğlu Dâvûd olduğunu iddia eden bir Fâtımî taraftarı, etrafına halktan büyük bir kalabalığı toplayarak isyan etti. Selâhaddîn'in bu sahte imamın başlattığı isyanı bastırması için gönderdiği kardeşi el-Melîkû'l-Âdil, bu tehlikeli girişimi âsîlerden 3.000 kişiyi Kıft şehri önünde ağaçlara asarak bastırdı (Makrizî, 1998: I, 650; Mustafa, 1998: 139; Daftary, 2005: 405). Gerçek Dâvûd ise el-Melîkû'l-Âdil döneminde 604'te (1207-1208) Kahire'de tutsak iken öldü (Daftary, 2005: 405). Makrizî'nin rivayet ettiği bir başka isyan girişimi ise 577 yılında (1181/1182) vuku buldu. Yukarı Mısır'da bulunan İsnâ şehrinde Bâtınî mezhebin davetini yapan bazı adamların girişimleri, Kûs valisi tarafından kolayca bastırıldı (Makrizî, 1997: I, 177; Mustafa, 1998: 140).

4. Fâtımî Taraftarlarının 584 (1188-1189) Yılındaki İsyanı

Fâtımî taraftarlarının Mısır'da gerçekleştirdikleri isyanlardan biri de 584'te (1188-1189) vuku buldu. Ebû Şâme ve İbn Vâsıl'ın ifadelerine göre Safed kuşatmasında bulunan Selâhaddîn'e ulaşan mektuplar, Mısır'da tehlikeli bir ayaklanmayı haber vermekteydi. Kaynakların “Râfîzî” olarak nitelediği 12 kişilik küçük bir grup, Kahire'ye hâkim olmak ve Fâtımî Devleti'ni tekrar kurmak için Selâhaddîn'in nâibi el-Melîkû'l-Âdil'in Kerek civarında bulunmasını fırsat bilerek ayaklanmıştı. Halkın kendilerine katılacağını ve hapsedilen hânedan üyelerini kurtardıktan sonra devleti kolayca kuracaklarını hesaplayan isyancılar, Kahire'de gece vakti “Yâ le-Âli” sloganıyla harekete geçtiler, ancak kimse kendilerine rağbet etmeyince bir müddet sonra korkuya kapılarak dağıldılar ve kolayca yakalanarak hapsedildiler (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 31; Ebû Şâme, 2002: IV, 36; İbn Vâsıl, 1957: II, 276; Nuveyrî, 2004: XXVIII, 276; İbn Kesîr, 1998: XVI, 603-604; Aynî, 2010: II, 109).

Kaynaklar, bu isyan girişimi dolayısıyla keyfi kaçan Selâhaddîn'in üzüldüğünü rivayet etmektedirler. Ancak durumu değerlendiren Kadî el-Fâdil, onu şu sözlerle teskin etmişti:

¹⁷ Malcolm Cameron Lyons ve D.E.P. Jackson, Yukarı Mısır'da isyan eden kişinin Abbâs b. Şâdî olduğunu ve Kenzüddevle'nin bu kişiye katıldığını söylemektedirler (Lyons & Jackson, 2018: 107). Ancak olayların seyri açısından Asvan Valisi Kenzüddevle'nin Kûs hâkimi Abbâs b. Şâdî ile ittifak kurduğunu ya da isyan eden Kenzüddevle'ye Abbâs b. Şâdî'nin destek verdiğini düşünmek daha doğru görünmektedir (Mustafa, 1998: 138).

¹⁸ Yukarı Mısır'da Nil Nehri'nin doğu sahilinde bulunan Kıft, ticarî öneme sahip bir şehirdi (Anonim, 1977: 676-677).

Buna sevinmen gerekir; hiç üzülmeye, tasalanma; çünkü bu hadiseyle halkın sana bağlılığını ve sana olan sevgisini, senden başkasını istemediklerini, senin düşmanına teveccüh göstermediklerini anladın. Eğer sen halkın ve adamlarının kalbindeki sevgiyi öğrenmek maksadıyla böyle bir olay çıkarmak üzere adamlar görevlendirsen ve onlara bol miktarda para versen yine de az gelirdi. (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 32; Ebû Şâme, 2002: IV, 36; İbn Vâsıl, 1957: II, 276-277; Nuveyrî, 2004: XXVII, 276-277; İbn Kesîr, 1998: XVI, 604; Aynî, 2010: II, 109).

5. Fâtımî İsyanlarının Karakteri

Selâhaddîn Eyyûbî, Mısır'da birbirine taban tabana zıt iki ayrı yapının temsilcisi olarak bulunmaktaydı. Fâtımî veziri ve Nûreddîn'in nâibi sıfatlarını taşıyan Selâhaddîn, zaman zaman bu konumundan kaynaklanan sıkıntılar da yaşamış olmakla beraber onu uğraştıran asıl husus, Selâhaddîn'in Mısır'a sağlam bir şekilde yerleşmesiyle konum ve imtiyazlarını kaybeden Fâtımî ileri gelenleriydi. Zira Selâhaddîn'in reformlarıyla yeni bir döneme giren Mısır'da isyan eden kişi ya da gruplar, daima *kaybeden* kesimden çıkmıştır. Bunların ayaklanma sebep ve dönemleri birbirinden ayrılacak olursa ortaya çıkan isyanları iki dönemde ele almak mümkündür. Bunlardan biri Selâhaddîn'in Fâtımî veziri olduğu dönemde yani henüz Fâtımî Hilâfeti ayakta iken; diğerleri ise devlet yıkıldıktan sonra gerçekleştirildi. İlk dönemde Selâhaddîn'in Mısır'daki varlığına kast etme söz konusuysen, ikinci dönemde hem Selâhaddîn hedef alınmış hem de Fâtımî Devleti'ni yeniden kurma hayali itici güç olmuştur. İsyanlarda gözetilen hedef her ne olursa olsun değişmeyen tek husus, yukarıda ifade edildiği üzere Selâhaddîn'e kast edenlerin hep kaybeden kesimden olduklarıdır.

Halkın sevgisini ve askerlerin sadakatini kazanarak Fâtımîlerin hareket alanlarını yavaş yavaş daraltan Selâhaddîn'in zamanı gelince devlete son vereceği, Fâtımî ileri gelenleri tarafından müşahede edilmişti. Bu durum karşısında Mısır'a yerleşmeye başlayan Sünnî İslâm'ın önünü kesmek için ilk adımı bizzat Fâtımî Halifesi el-Âdid atmıştı. Başarısız Dimyat kuşatması sonrasında el-Âdid, Nûreddîn'den Selâhaddîn'in yanında bir miktar asker bıraktıktan sonra diğer askerlerini çekmesini istemiş; Nûreddîn ise “Frenkler ancak Türklerden korkarlar. Onlar olmasaydı Frenklerin Mısır'a karşı tamahları artar ve ülke üzerindeki maksatlarına ulaşırlardı” sözleriyle bu isteği reddetmiştir (Ebû Şâme, 2002: II, 94; İbn Vâsıl, 1953: I, 183; Aynî, 2010: I, 37; Şeşen, 1987: 57). el-Âdid'in bu talebi, hânedanın geleceği konusunda kaygılandığını açıkça göstermektedir.

Fâtımî sarayının işlerinden sorumlu olan Sudanlı Muteminü'l-Hilâfe ise bu tehlike karşısında somut tedbirler alan ilk kişiydi. Ancak onun bu girişimi, Fâtımî Devleti'nin istikbalinden ziyade kendi konumuyla ilgili kaygılar taşıdığını göstermektedir. Zira günden güne güçlenen Selâhaddîn'e karşı önlem alınmazsa Mısır'da tek söz sahibi kişinin Selâhaddîn olacağını hisseden Muteminü'l-Hilâfe, bilindik bir yöntemi tercih edecek ve Haçlıları Mısır'a davet edecektir. Fakat iyi bir asker olduğu kadar iyi bir siyasetçi de olan Selâhaddîn, işini şansa bırakmamış, ülke içinde ve dışında çok iyi bir istihbarat ağı kurmuştu. Öyle ki onun Haçlılar arasında dahi casuslarının bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Muteminü'l-Hilâfe'nin plânlarını ortaya çıkaran Türkmen'in bir casus olduğu kabul edilebilir (Yürekli, 2017: 300). Zira bir Türkmen'in, hal ve tavrından şüphelendiği bir kişiyi alıp doğrudan Selâhaddîn'in huzuruna çıkarmasının başka bir izahı olamaz görünmektedir. Bunun yanı sıra Haçlılarla ittifak konusunda eski Fâtımî vezirlerinin geleneğini devam ettiren Muteminü'l-Hilâfe'nin başarısızlığı, Selâhaddîn'i güçlendirirken Fâtımî Devleti'ni yıkılışa bir adım daha yaklaştırmıştır. Nitekim Muteminü'l-Hilâfe sonrasında sarayın başına getirilen Bahâeddîn Karakuş, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) ifadesiyle, Selâhaddîn'in “işlerine itimat ettiği ve güvendiği” bir adamıydı (İbn Hallikân, 1971: IV, 91). Bu durum ise artık Fâtımî sarayındaki olayların Selâhaddîn'in emri ve bilgisi dışında cereyan etmeyeceği anlamına gelmekteydi.

Sudanlı askerlerin isyanı gerek askerî bir hareket olması gerekse Kahire'de çıkmış olması bakımından diğer isyanlara nazaran çok tehlikeli bir girişimdi. el-Âdid'in Sudanlı askerlere destek verdiği göz önünde bulundurulduğunda bu isyan, hâkimiyetini henüz sağlamlaştıramamış olan

Selâhaddîn'in hayatı da dâhil sahip olduğu her şeyi kaybetmesi ihtimâlini barındırmaktaydı. Selâhaddîn'i bu tehlikeli durumdan kurtaran unsur, çevresinde oluşturduğu güvenli çemberdir. Vezirliğe getirildiği ilk günden itibaren güvenilebileceği insanlar ile çalışan Selâhaddîn, Nûreddîn'den ise aile efradını Mısır'a yollamasını rica etmişti. Nûreddîn, Suriye'den ağabeyi Turanşah, yeğeni Takiyyüddîn ve Ebu'l-Heycâ es-Semîn kumandasında gönderdiği birliklerle Selâhaddîn'i takviye etmişti (Şeşen, 1987: 54; Hindley, 2011: 112). Özellikle ağabeyi Turanşah'ın gelişi Selâhaddîn için büyük bir güvence oluşturmuştur. Zira Sudanlı askerlerin isyanının bastırılmasında başrol oynayan Turanşah, Nûbelilerin Yukarı Mısır'a düzenledikleri saldırıları durdurmuş ve Mısır merkezli yürütülen fetih hareketlerinde devletin sınırlarını da genişletmiştir. Selâhaddîn ise yakınlarına Mısır ileri gelenlerinden aldığı iktâları vererek bağlılıklarını temin etmiştir. Yaacov Lev'e göre iktâların kontrolü, el-Âdid'in hareket özgürlüğünün kısıtlanmasıyla ilgili olduğu için Muteminü'l-Hilâfe ve Sudanlıların teşebbüsleri, el-Âdid'in sahip olduğu konumu zayıflatmayı amaçlayan Selâhaddîn'in politikaları bağlamında incelenmelidir (Lev, 1999: 82). Ancak gelir kaynaklarını ve liderlerini (Muteminü'l-Hilâfe'yi) kaybeden Sudanlı askerlerin başarısızlıkları, Selâhaddîn'i daha da güçlendirmiş ve Selâhaddîn, bu isyandan sonra bir daha Kahire'de “askerî meydan okuma” ile karşılaşmamıştır (Azzam, 2015: 121-122; Lyons & Jackson, 2018: 55). Zira bu olay sonucunda Fâtımîleri iyice zayıflatan Selâhaddîn, iktâları daha rahat kontrol etmeye başlayarak Sudanlılar ve onlara yardım eden Ermenilerden boşalan iktâlara da sahip oldu (Lev, 1999: 84).

Bu isyandan sonra Selâhaddîn'i bekleyen diğer bir tehlike de Fâtımî Hilâfeti yıkıldıktan birkaç yıl sonra (569/1174) vuku bulan Fâtımî taraftarlarının isyanıydı. Meşhur bir şair etrafında toplanan Fâtımî ileri gelenlerinin organize ettiği bu ayaklanma, her ne kadar Muteminü'l-Hilâfe ile aynı hedefi gözetse de doğuracağı sonuçlar bakımından ilkinden daha tehlikeliydi. Zira bu ayaklanmada hedeflenen sadece Selâhaddîn'i ortadan kaldırmak değil, yıkılan devleti de ihya etmektir. İsyanın aktörleri Fâtımî taraftarları, Haçlılar, Bâtınîler ile Selâhaddîn'e muhalif bazı adamlarından oluşmaktadır. Bu bağlamda isyan, ilkinde göre çok daha kapsamlı bir harekettir ve nitekim Sudanlı askerlerin etkisiz hâle getirilmesi nedeniyle askerî gücü yeterli olmayan âsiler, “içeriden ve dışarıdan Selâhaddîn'e düşmanlık yapabilecek bütün kesimleri bir araya getirmeye çalışmışlardır” (Turan, 2018: 221). Bu isyanı tehlikeli kılan diğer bir unsur da Selâhaddîn'in bazı adamlarının başkaldırıya katılması ve bu bakımdan isyanın bir Şîî-Sünnî ortak teşebbüsü olmasıdır (Şankı, 2012: 149).

Âsilerin organizasyon boyutu incelendiğinde Fâtımî ileri gelenlerinin birtakım itici güçlerle hareket ettikleri görülmektedir. İlk bakışta “Şîîlik” ve “Mısırlılık” ortak duyguları isyancıları bir araya getirmiş gibi görünse de asıl itici güç, başkaldırıyı organize edenlerin yeni devlet düzeninde başta para, makam ve itibar olmak üzere her şeylerini kaybetmiş olmalarıdır (Turan, 2018: 220). Nitekim yakalanan isyancılar, maaşlarının kesilmesini ve mallarının ellerinden alınmasını mazeret olarak göstermişlerdi (Mustafa, 1998: 133; Sallâbî, 2016: 216). Bu da başkaldıranların salt itikadî sebeplerle hareket etmediklerini, siyasî-ekonomik kaygı ve beklentilerin daha motive edici olduğunu göstermektedir (Şankı, 2012: 150). Örneğin Şafî Umâre el-Yemenî'nin isyanın lideri konumuna gelmesi, başkaldırıya katılanların öncelikle kaybettikleri makam, para ve imtiyazlarını elde etmenin peşinde olduklarını işaret etmekte; Fâtımî Devleti'ni ihya etmek ise ikinci bir hedef ya da doğal bir sonuç olarak görünmektedir (Beyyümi, 2005: 184).

İsyanın simge ismi Umâre'nin Şafî olmasına rağmen Fâtımîlere taassub derecesinde bağlı olduğu ve devletin inkırazına üzülen Fâtımîleri öven şiirler yazdığı ifade edilse de (Sallâbî, 2016: 218) onun her devirde mevcut rejimin yanında yer aldığı görülmektedir. Nitekim Umâre, yeni rejime de hemen ısınmış ve yönetimle iyi geçinmek için özellikle Kadı el-Fâdil ve Eyyûbîleri metheden şiirler yazmıştır. Ancak Selâhaddîn'in itibar etmediği Umâre'nin gelir kaynakları kesilmiş ve gün geçtikçe maddî durumu kötüleşmiştir. Son olarak, yaşadığı ekonomik güçlükleri ve geçinmekte zorlandığını Selâhaddîn'e bir şiirle ileten, fakat bu hamlesine de karşılık bulamayan Umâre, kendisi

gibi gelir kaynaklarını kaybedenlerle bir araya gelerek Selâhaddîn'i ortadan kaldırmayı ve Fâtımî Devleti'ni tekrar kurmayı, böylece eski refahına kavuşmayı ümit etmiştir (Hallikân, 1970: III, 434-435; Beyyümi, 2005, 184-185; Kılıç, 2012: 145; Şankı, 2012: 149).

Fâtımîlerin, Haçlı seferleri boyunca Haçlılarla bağlantılarını gerek Selâhaddîn'in vezirliği döneminde gerekse devlet yıkıldıktan sonra devam ettirdikleri görülmektedir (Sallâbî, 2016: 213). Zengin ve stratejik Mısır'ı Nüreddîn'e kaptırdıklarından beri pusuda bekleyen Haçlıların, isyancıların davetine icabet etmeleri çıkarlarıyla örtüşmekteydi ki çıkar unsuru, Sicilyalılar için de geçerliydi. Haçlıların yanı sıra Bâtınîlerin de desteğini kazanmaya çalışan isyancılar, böylece Selâhaddîn'i hem içeriden hem de dışarıdan kuşatmış olacaktı. Ancak tüm bu hesaplamalara rağmen isyancıların girişimi akamete uğrayacaktı. İsyanın başarısız olmasında vezirlik konusunda yaşanan anlaşmazlıktan ziyade Selâhaddîn'in istihbarat ağının çok iyi işlemesi daha belirleyici olmuş görülmektedir. Nitekim İbn Necâ'nın önce isyancılara katılması daha sonra komployu ifşa etmesi, bu duruma işaret etmektedir. Yaacov Lev'e göre eski baş dâî İbn Kâmil'e ait malları talep eden İbn Necâ, maddî çıkar peşinde koşuyor gibi görünse de (Lev, 1999: 92; Baran, 2017: 183) isyancıların plânlarını Haçlı ülkesindeki casusları vasıtasıyla haber alan Selâhaddîn'in, İbn Necâ'yı isyancıların arasına casusu olarak sokmuş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır (Yürekli, 2017: 301).

Selâhaddîn'in Mısır'daki faaliyetlerine genel olarak bakıldığında vezirliğe getirildiği 564 (1169) yılından son isyanı bastırdığı 569'a (1174) kadar zorlu bir mücadele verdiği görülmektedir. Ancak Selâhaddîn'in hayatında 569 (1174) yılı, tehlikeli bir isyanı bastırması ve İskenderiye kuşatmasını savuşturması dolayısıyla kritik bir yıl olarak tarihte yerini aldı. Şimdi ise Selâhaddîn'i başka bir zorlu mücadele bekliyordu, zira Nüreddîn Mahmûd Zengî aynı yıl ölmüştü; onun mirasına sahip çıkılması ve Haçlılara karşı İslâm dünyasının birlik ve beraberliğinin korunması gerekiyordu (Möhring, 2008: 51). Ancak isyan hareketleri, Selâhaddîn'in dağılma emareleri gösteren İslâm dünyasını bir arada tutma ve Nüreddîn'in mirasına sahip çıkma mücadelesi esnasında da devam etti. Bu dönemde Yukarı Mısır, Selâhaddîn'in önünden kaçan veya buraya sürgüne yollanan Sudanlı askerlerin oluşturduğu yoğunluk dolayısıyla her daim potansiyel bir isyan noktası idi (Lev, 1999: 88). Ayrıca Selâhaddîn'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil'in göz açtırmadığı Yukarı Mısır'daki bu âsî gruplara Nûbe üzerinden de destek verilmekteydi.

Sonuç

358 (969) yılında İhşîdîleri yıkarak Mısır'a hâkim olan Fâtımîler, 567'ye (1171) kadar burada hüküm sürmüş ve dinî akîdelerini Yakın Doğu'ya taşımışlardı. Zengin ve stratejik bir coğrafyada yer alan Mısır'ın tüm avantajlarından yararlanan Fâtımîler, kısa sürede hâkimiyet sahalarını Suriye-Filistin bölgesini içine alacak kadar genişletmişti. Haçlıların bölgeye gelişyle hızlı bir şekilde Bilâdü's-Şâm'daki topraklarını kaybeden Fâtımîler yine de Sûr ve Askalân gibi bazı önemli sahil şehirlerini uzun süre ellerinde tutabilmişti. Diğer yandan Zengîlerin yükselişi karşısında İslâm dünyasının merkezine doğru yayılmaları engellenen Haçlılar, mezkûr şehirleri işgal ettikten sonra Mısır'a yönelmişlerdi. Nihayet iyice güçten düşen Mısır'ı ele geçirme hususunda 557-564 (1161-1169) yılları arasında Haçlılarla Zengîler arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmış ve Nüreddîn Mahmûd bu mücadeleden galip çıkmıştı.

Sünnî İslâm açısından son derece önemli bir coğrafya olan Mısır'ı ele geçirmek ve mezheb birliğini tesis etmek için Selçuklulardan itibaren mücadeleler verilmekteydi. Nihayet Nüreddîn Mahmûd'un Selâhaddîn'in eliyle Mısır'ı ele geçirmesi sayesinde bu topraklar, siyasî ve itikâdî açıdan İslâm dünyasının geri kalanıyla birleştirildi. Bu doğrultudaki en önemli adım, Abbâsî Halifesi'nin emriyle Mısır'a hâkim olan Fâtımî Devleti'ne son verilmesi idi. Önce Şirkûh sonra da Selâhaddîn vasıtasıyla politik emellerini hayata geçiren Nüreddîn Mahmûd'a, başka bir ifadeyle Sünnî İslâm'ın Mısır'daki varlığına, yönelik tepkiler erken dönemlerden itibaren ortaya çıktı.

Mısır'da Sünnî İslâm'ı temsil ve tesis eden Selâhaddîn'e karşı ilk tepki, sarayın önde gelen isimlerinden biri olan Muteminü'l-Hilâfe'nin başını çektiği komplo girişimiydi. Bu girişimi boşa çıkaran Selâhaddîn, bu defa da Muteminü'l-Hilâfe'nin katli üzerine ayaklanan Sudanlı askerlerin silâhlı isyanı ile karşı karşıya kaldı. Muteminü'l-Hilâfe'nin erken dönemdeki komplosuna nispetle daha ciddi bir isyan hareketi de şair Umâre ve arkadaşlarının devlet yıkıldıktan sonra hayata geçirmek istedikleri plânlardı. Fâtımî, Haçlı ve Bâtînî olmak üzere üç sacayağından oluşan bu başkaldırı, Selâhaddîn'in Mısır'da inşa etmeye çalıştığı otoritesini tehdit eden en önemli girişimdi. Zira bu girişimin muhtemel neticeleri, Mısır'daki Sünnî İslâm'ın varlığının sonlandırılmasını, Fâtımî Hilâfeti'nin tekrar kurulmasını ve Mısır'ın Haçlıların tahakkümüne girmesini içermekteydi. Umâre ve arkadaşlarının gerçekleştirdikleri bu isyan, Selâhaddîn'in karşılaştığı son önemli tehlikedir. Zira Fâtımî Devleti'ni ihya etmek için doğrudan Kahire'ye yürüdüğü rivayet edilen Kenzüddevle'nin hareketi de dâhil olmak üzere sonraki isyan girişimleri, Selâhaddîn için önemli bir tehlike oluşturmamış ve kolayca bertaraf edilmişlerdir.

Yukarıda ifade edilen isyanlar ve bunların ne şekilde bertaraf edildikleri Selâhaddîn'in, Mısır'daki hâkimiyetini sağlam temeller üzerine inşa ettiğini, tehdit barındıran silâhlı güçleri büyük oranda sindirdiğini ve güçlü bir askerî yapının yanı sıra iyi bir istihbarat ağı kurduğunu göstermektedir ki bu isyanların sonucusu olan 584'teki (1188-1189) hareket, uzak coğrafyalarda cılız girişimler olarak kalan Şiîliğin izlerinin Mısır'dan silindiğini ve Sünnî İslâm'ın Mısır'da kök saldıığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Kaynakça

ABŪ'L-FARAC, Bar Hebraeus Gregory (1999). *Abū'l-Farac Tarihi*, Cilt II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ANONİM (1977). “Kıft”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, ss. 676-677, İstanbul: MEB Yayınları.

AYDIN, Yunus Emre (2019). “Selâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'daki Faaliyetleri ve Fâtımîler Devletinin Sonu”, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz, ss. 137-158, İstanbul: Hiperyayın.

AYNÎ, Bedreddîn Mahmûd (2010). *İkdu'l-Cumân fî Târîbi Ehli'z-Zaman el-Asru'l-Eyyûbî*, Cilt I-II, tah. Mahmûd Rızık Mahmûd, Kahire: Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.

AZZAM, Abdul Rahman (2015). *Selâhaddîn Eyyûbî*, çev. Pınar Arpaçay, İstanbul: Alfa Yayınları.

BARAN, İlhan (2017). Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Bilim Dalı, Diyarbakır.

BECKER, Carl Heinrich (1978). “Asvan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, ss. 693-694, İstanbul: MEB Yayınları.

BECKER, Carl Heinrich (1979). “Bilbîs”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, ss. 611, İstanbul: MEB Yayınları.

BEYYÜMÎ, Ali (2005). *Kuruluş Devrinde Eyyübîler (Selâhaddîn Eyyûbî'nin Devleti)*, çev. Abdulhadi Timurtaş, İstanbul: Kent Yayınları.

BOSTAN, İdris (1991). “Asvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt III, ss. 506, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

DAFTARY, Farhad (2005). *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, İstanbul: Doruk Yayınları.

DEVÂDÂRÎ, Ebî Bekr Abdullah b. Aybek (1972). *Kenzu'd-Durer ve Câmi'u'l-Gurer*, Cilt VII, tah. Saîd Abdülfettâh Aşûr, Kahire.

EBÛ ŞÂME, Abdurrahmân b. İsmâil (2002). *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Abbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Cilt I, II, IV, neşr. İbrahim Şemseddîn, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

EBU'L-FIDÂ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali (ty). *Kitâbu'l-Muhtasar fî Abbâri'l-Beşer*, Cilt III, yay. el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye.

ERNOUL (2019). *Ernouk Kroniği Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fetih*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul: Kronik Kitap.

GÜRBÜZ, Osman (2012). “İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48: 387-405.

HINDLEY, Geoffrey (2011). *Bir İslam Kahramanı Selahaddin*, çev. Süleyman Genç, İstanbul: Doruk Yayınları.

İBN HALDÛN, Abdurrahman (2000). *Târîh-i İbn Haldûn Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, Cilt IV-V, tah. Halil Şihâde-Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-Fikr.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (1970-1971). *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Cilt III-IV, tah. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır.

İBN KESİR, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cilt XVI, tah. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dârü'l-Hicr.

İBN ŞEDDÂD, Behâeddîn (1964). *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mebâsinu'l-Yûsufiyye Sîretu Selâhaddin*, tah. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire: Mektebetu'l-Hancî.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf (1992). *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kahire*, Cilt V-VI, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İBN VÂSİL EL-HAMAVÎ, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim (1953-1957). *Muferricü'l-Kurûb fî Abbâri Benî Eyyûb*, Cilt I-II, neşr. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire.

İBNÜ'L-ESİR, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî (1987). *İslam Tarihi el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, Cilt XI-XII, çev. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları.

İSFAHÂNÎ, İmâdeddîn Kâtib (1979). *Sena'l-Berku's-Şâmî*, iht. Bundârî, tah. Fethiye Nebravî, Mısır: Mektebetu'l-Hancî.

KAVAS, Ahmet (2008). “Saîd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, ss. 544-546, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KILIÇ, Mustafa (2012). “Umâre el-Yemenî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, ss. 145-146, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KRAMERS, Johannes Heindrik, (1977). “Kûs”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, ss. 1026, İstanbul: MEB Yayınları.

LEV, Yaacov (1999). *Saladin in Egypt*, USA: Brill.

LYONS, Malcolm Cameron ve David Edward Pritchett JACKSON (2018). *Selahattin Eyyubi Din Savaşları Siyaseti*, çev. Aydın Çavdar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

MAKRİZÎ, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (1996). *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Abbâri'l-Eimme el-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, Cilt III, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire.

MAKRİZÎ, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (1997). *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düvelî'l-Mülûk*, Cilt I, tah. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut.

MAKRİZÎ, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (1998). *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Cilt I, tah. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şarkâvî, Kahire.

MÖHRİNG, Hannes (2008). *Salaheddin Eyyubi 1138-1193*, çev. Ayşe Dağlı, İstanbul: Kitap Yayınevi.

MUSTAFA, Şâkir (1998). *Salâbuddîn el-Fârisu'l-Mucâhid ve'l-Meliku'z-Zâbidu'l-Mufterâ Aleyh*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem.

NUVEYRÎ, Şihâbeddîn Ahmed b. Abdulvehhâb (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Cilt XXVIII, tah. Necîb Mustafa Fevâz-Hikmet Kaşlı Fevâz, Beyrut.

OFLAZ, Abdulhalim (2016). “Eyyûbî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7: 37-60.

OFLAZ, Abdulhalim (2018). “Nüreddîn Zengî'nin, Salâhaddîn Eyyûbî Eliyle Gerçekleşen Hayalleri”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 18 (3): 19-34.

ÖZER, Serkan (2018). “Haçlı-Bizans Müttefik Ordusunun Dimyât Kuşatması (1169)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63: 499-513.

ÖZER, Serkan (2019). “Mısır'ın Hâkimiyeti İçin Verilen Mücadeleler (1161-1169)”, *Tarihin Peşinde*, 22: 385-417.

ÖZTÜRK, Murat (2019). “Sicilya Normanlarının Doğu Akdeniz'deki Bahrî Faaliyetleri 549-584 (1154-1189)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 14: 195-228.

POLAT, Yusuf (2019). “Geçmişten Günümüze Batı'da Selâhaddîn Eyyûbî Algısı”, *Selaheddin Eyyubi ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Ofraz, ss. 249-263, İstanbul: Hiperyayın.

RUNCIMAN, Steven (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt II, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK.

SAFEDÎ, Selâhaddîn Halil b. Aybek (2000). *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Cilt XXIV, tah. Ahmed el-Arnâvud-Türkî Mustafa, Beyrut.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed (2016). *Eyyubi Devleti Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, trc. Serafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları.

SEYYÎD, Eymen Fuad (1992). *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır Tefsîr Cedîd*, Kahire.

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (2013). *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-Â'yân*, Cilt XXI, tah. İbrahim Zeybek, Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye.

ŞANKİTİ, Muhammed b. el-Muhtar (2012). *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri*, çev. İdris Çakmak, İstanbul: Mana Yayınları.

ŞEŞEN, Ramazan (1987). *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul: Çağ Yayınları.

ŞEŞEN, Ramazan (2018). *Selahaddin Eyyubi ve Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TURAN, Abdulkadir (2018). *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Sakarya.

WILLERMUS (2019). *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, III, (1143-1184), Haçlılar Türkler Karşısında*, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Kitap.

YÂKUT B. ABDULLAH EL-HAMAVÎ, er-Rûmî el-Bağdâdî (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, Cilt IV, Beyrut: Dâru Sâdır.

YAZILITAŞ, Nihat (2005). “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28: 189-210.

YÜREKLİ, Tülay (2017). “Zengiler ve Eyyûbîlerde İstihbarat”, *Türkiyat Mecmuası*, 27 (2): 293-311.